

TÖRE BİTİKİ METNİNDEN HAREKETLE GREGORYAN MUHİTİ KIPÇAK TÜRKÇESİ TERİMİ*

THE TERM OF GREGORIAN ZONE KIPCHAK TURKISH BASED ON THE TEXT OF *TÖRE BİTİKİ*

Soner ATALAN**

Öz

Töre Bitiki, Gregoryan Kıpçakların hayatlarını düzenleyen, toplumsal ilişkilerini belirleyen bir hukuk metnidir. Mihitar Goş tarafından 12. yüzyılda Hay diliyle yazılan *Dadastan Girk (Yargı Kitabı)* 1518-1519 yılları arasında Hay dilinden Latinceye, 1523 yılında Kral I. Zigmont himayesinde Latince'den Lehçeye ve aynı tarihte Lehçeden Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesine tercüme edilmiştir. Bu tercüme sırasında, *Dadastan Girk*'in giriş bölümü ve 98 maddesi Hay dilinden Kıpçak Türkçesine doğrudan tercüme edilmiş ve bu bölümlere ek olarak 24 madde Gregoryan Kıpçaklar tarafından Kıpçak Türkçesi ile eklenmiştir. Bu 24 ek madde dışında, *Yargılama Usulü Yasaları* bölümü tamamıyla Gregoryan Kıpçaklar tarafından yazılmıştır. Bu sayede *Töre Bitiki* metni sadece tercüme bir metin değil aynı zamanda Gregoryan Kıpçaklar tarafından yeniden oluşturulmuş bir metin olma özelliği kazanmıştır.

Bu çalışmada önce, Gregoryan Kıpçaklar, Kıpçakların Gürcü ve Haylarla ilişkileri, *Töre Bitiki*'nin oluşum süreci, nüshaları ve içeriği hakkında bilgiler verilmiştir. Sonrasında, metninde eserin dili hakkında yazılan açıklamalar ve eserdeki millet ve dil ayrımları incelenmiştir. Bu metinde yer alan dil ve millet bilgileri aynı dille yazılan diğer eserlerdeki bilgiler ile birlikte değerlendirilmiştir. Bu bilgiler ışığında bu eserlerin yazıldığı dilin Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi terimi ile isimlendirilmesinin gerekçeleri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Töre Bitiki*, Yasa Kitabı, Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi, Kıpçaklar, Gregoryan Kıpçaklar, Doğu Avrupa

Abstract

Töre Bitiki is a law text that is used to regulate the lives of the Gregorian Kipchaks and to determine their social relationships. The *Dadastan Girk (Book of Judgments)*, written in the Hay language by Mihitar Goş in the 12th century, was translated from the Hay language into Latin between 1518-1519. It was translated from Latin into Polish under the auspices of King Zigmont I later in 1523, and from Polish into Gregorian Zone Kipchak Turkish at roughly the same time. During these translations, the introductory chapter and 98 articles of *Dadastan Girk* were translated literally from Hay into Kipchak Turkish, and an additional 24

* Bu makale Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı Doktora Programında hazırlanan ve TÜBİTAK(2211) tarafından desteklenen *Töre Bitiki (İnceleme-Tenkitli Metin-Türkiye Türkçesine Aktarma-Dizin)* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul / Türkiye, soner.atalan@marmara.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8950-1498

articles were added by the Gregorian Kipchaks in Kipchak Turkish. Apart from these 24 additional articles, the Code of Judicial Conduct was written entirely by Gregorian Kipchaks. In this way, the text of *Töre Bitiki* has gained the characteristic of being not only a translated text but also a text re-created by the Gregorian Kipchaks. reconstructed by the Gregorian Kipchaks.

In this study, information about the Gregorian Kipchaks, the relations of the Kipchaks with the Georgians and Hays, the formation process, copies and content of the *Töre Bitiki* are presented Following this, the remarks in the text about the language of the work and the distinctions between nation and language were analysed. The language and nationality references in this text has been evaluated with the references in other works written in the same language. Based on this information, the reasons why the language of these texts is called Gregorian Zone Kipchak Turkish are explained.

Keywords: *Töre Bitiki*, Book of Laws, Gregorian Zone Kipchak Turkish, Kipchaks, Gregorian Kipchaks, Eastern Europe

Giriş

Kıpçak Türklerinin varlığını çok eskiye dayandıran görüşler vardır. 6. yüzyıldan önceki Kıpçak varlığına dair bilgilere destan ve tevarihlerden ulaşılmaktadır.¹ Togan da bu metinlerden hareketle, Kıpçakların İdil Nehri'nin batısındaki varlığının tarihin çok eski dönemlerine uzandığını düşünmektedir.² Gürcü kaynaklarına göre, MÖ 4. yüzyılda Kür Nehri civarında yerleşmiş Bunturki ve Kıpçak adında Türk toplulukları bulunmaktadır.³ Kıpçak sözcüğü ilk kez Uygur Kağanlığı dönemine ait 759 tarihli *Şine Usu* yazıtının kuzey yüzü 4. satırında “*Türk Kıpçak élig yıl olurmuş*” ifadesinde geçmiştir.⁴ 8. yüzyıldan itibaren de Arap kaynaklarında *Kıbcak*, *Kıvcak* diye adlandırılan Kıpçaklar, Bizans kaynaklarında *Kuman* olarak anılmıştır.⁵ 11. yüzyıldan itibaren Rus kaynaklarında *Polovets/Polovcı* geçen Kıpçaklar,⁶ Macar kaynaklarında *Kun*, Alman kaynaklarında *Falben/Valwen*⁷, Latin kaynaklarında *Pallidi*⁸, Ermeni kaynaklarında da *Harteaş*⁹ olarak adlandırılmıştır. Kıpçak Türkleri Asya, Avrupa ve Kuzey Afrika coğrafyalarında yayılarak buralarda kültürel ve siyasi etkili olmuştur.

1 Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 89.

2 Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946, s. 160-161.

3 Marie-Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, Gürcüceden çev. Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 16.

4 Osman Mert, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes-Tariat-Şine Us*, Belen Yayıncılık Matbaacılık, Ankara 2009, s. 215-218.

5 Aleksandr Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitadı (Zolotaya Orda)*, çev. Hasan Eren, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul 1955, s. 3.

6 Aleksandr Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitadı (Zolotaya Orda)*, s. 3.; Omelian Pritsak, “Polovetsler ve Ruslar”, çev. Eşref Bengi Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 94, (1995), s. 153-154.

7 Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 90.

8 Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, s. 35-38.

9 Hrant D. Andreasyan, Urfalı *Mateos Vakâyi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, not. Edouard Dulaure, haz. Halil Yinanç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 91.

10. yüzyılın başlarında Özi boylarında Ruslarla komşu olan Kıpçaklar, daha çok Peçeneklerin bir kolu olarak kabul edilmiştir.¹⁰ Kıpçak varlığıyla ilgili kronolojik bir sınıflandırmaya göre, 11. yüzyıldan önce Kafkaslar ve kuzeyine gelen Kıpçak boyları “İlk Kıpçaklar” 11. yüzyıldan sonra Kafkasların güneyine, Karadeniz kuzeyine ve Doğu Avrupa’ya yerleşen Kıpçaklar da “Son Kıpçaklar” olarak değerlendirilmiştir.¹¹

10. yüzyıldan itibaren doğuda güçlenen Karahıtaylıların Türk boylarını batıya doğru itmesiyle Kıpçaklar da 11. yüzyıldan itibaren Kafkaslarda ve Karadeniz’in kuzeyinde etkili olmuş ve daha sonra Doğu Avrupa’ya kadar ilerlemiştir. 11. yüzyılın sonunda ise Karadeniz’in kuzeyi ile Rus bozkırlarına hâkim olmaya başlamıştır.¹² Bu gelişmelerle birlikte bu coğrafya Arap kaynaklarında *Deşt-i Kıpçak* olarak anılmaya başlanmıştır.¹³

13. yüzyıldan itibaren Çingizli fütuhâtı neticesinde Türk ve Moğol birliklerinin ilerlemesiyle meydana gelen siyasi ve demografik hareketlilik¹⁴, Kıpçakların yaşadığı coğrafyaları da siyasi olarak etkilemiştir. Çingizli fütuhâtıyla birlikte Deşt-i Kıpçak’ta Türk boyları üstünlük kurmaya başlamış ve 13. yüzyıldan itibaren bu bölge Türk boylarının yaşam alanı hâline gelmiştir.¹⁵ Deşt-i Kıpçak sahasında Altın Ordu Devleti’nin kurulması ve güçlü bir siyasi erkin varlığı bu bölgenin Türkleşme sürecini hızlandırmıştır.¹⁶

1. Gregoryan Kıpçaklar

6-11. yüzyıllarda Gürcü ve Hayların¹⁷ yaşadığı coğrafyada hüküm süren Bagratlılar Hanedanlığının başında 1088-1125 yılları arasında Kral IV. David bulunmuştur.¹⁸ IV. David

10 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997, s. 179-180.

11 Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 81.

12 Mehmet Çoğ, “Orta çağ’da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 19, (2015) s. 60.

13 Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih kurumu Yayınları, Ankara 1972, s. 73.; Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, C. II, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984, s. 150-151.

14 C. Eralp Alışık, “Hülagu Han”, *Türk Yolu Dergisi*, 7, (2003), s. 289-298.; C. Eralp Alışık, “Orta Asya Türk-Moğol Tarihçiliğinde Türk Soylu Toplulukların Ortak Tarihi ve Edebî Anlayışı Üzerine Katkıları”, *11. Millî Türkoloji Kongresi Bildirileri (11-13 Kasım 2014)*, C. I. (2014), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Daire Başkanlığı Kültürel Etkinlikler Müdürlüğü. s. 171-185.

15 Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 96.

16 A. Melek Özyetgin, “Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı”, *Chinese Academy of Social Science*, Sino-Foreign Relationship Department of Institute of History, Beijing, China (23 Ocak 2006), s. 8.
<http://www.eurasianhistory.com/data/upload/Ozyetgin.doc> (Erişim Tarihi: 6 Ağustos 2023).

17 Literatürde “Ermeni” olarak geçen bu etnonimin, Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi metinlerinde Hristiyanlığın Gregoryanlık mezhebini temsil etmek üzere bir dinî bağlılığı tarif etmek için de kullanılması sebebiyle ve bugünkü literatürde bu etnonime sahip toplumun kendi dilinde verdiği eserlerde kendilerini tarihselden moderne Hay olarak ve dillerini de Hayots (Hayca) olarak isimlendirmeleri göz önünde bulundurulurken bu çalışmada da millet adı olarak Hay ve dil adı olarak Hayca terimleri tercih edilmiştir. Metinlerdeki dine ve mezhebe dayalı aidiyet ile millet ve dil isimlerinin temsil ettiği kavramlar arasında karışıklık olmaması adına bu yol izlenmiştir.

18 Giuli Alasania, “Gürcistan Kıpçakları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara (2002), s. 737 – 793.; Marie-Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, s. 183.

kendi dönemindeki Gürcü ve Selçuklu mücadelelerinden dolayı orduyu güçlendirmek amacıyla Kıpçaklarla yakınlaşmıştır. Gürcistan'da konar-göçer Türkmen kitleleri etkisini gösterirken ve Gürcüler ülkenin dağlık kesimlerine çekilmişken Kıpçaklar da aynı dönemde Rus knezlikleriyle mücadele hâlinde olmuştur. Kral David, özellikle Selçuklu devletinin baskısı karşısında Kuban bölümü Kıpçaklarıyla temasa geçmiştir.¹⁹ IV. David Kıpçak lideri Saruhan'dan sonra yerine geçen oğlu Atrak'ın kızıyla evlenmiştir. Böylelikle Kıpçaklarla akrabalık kuran IV. David, Kıpçak komutanlarını aileleriyle birlikte Gürcü yurduna davet etmiştir. Bu davet üzerine Kıpçaklar, *Gürcistan Tarihi*'ne göre 40.000 kişilik bir orduyla Gürcü yurduna yerleşmiştir.²⁰

Urfalı Mateos'un *Vekayi-nâmesi*'ne göre, Gantsag (Gence) Sultanı'nın Tiflis'e 400.000 kişilik orduyla yürüdüğünü öğrenen IV. David 40.000 kişilik ordusuyla karşılık vererek zafer kazanmıştır. *Vekayi-nâme*'ye göre bu ordunun içerisinde 15.000 Kıpçak askerinin de bulunduğu belirtilmiştir. ²¹ Kıpçakların bir kısmı, IV. David tarafından Tiflis ve çevresine, bir kısmı da sınır boylarına yerleştirilmiştir. Kıpçaklar, Gürcü yurduna ordunun ve merkezî yönetimin güçlenmesini sağlarken yönetimde de önemli yerlere gelip söz sahibi olabilmişlerdir.²²

Togan, IV. David'in Gürcü yurduna davet ettiği Saruhan oğlu Atrak'tan bahsederken onun Hristiyan Kıpçakların hanı olduğunu vurgulamış ve Gürcü yurduna davet edildiğinde Atrak'ın yönettiği Kıpçakların zaten Hristiyan olduğunu belirtmiştir.²³ Alasania da Gürcü yurduna yerleşen Kıpçakların bir kısmının Karadeniz'in kuzeyindeyken Hristiyanlığa intisap ettiğini ve Gürcü yurduna geldiğinde hâlihazırda Hristiyan olduğunu; bir kısmının da Gürcü yurduna yerleştikten sonra orada Gürcü halkıyla birlikte yaşayarak Hristiyanlığa ve kiliseye bağlandıklarını ifade ederek Togan'ın belirttiği bilgiyi desteklemiştir.²⁴ Bunun yanında Kıpçakların Gürcü yurduna yerleştikten sonra Hristiyanlığın Ortodoksluk mezhebine girdiklerini savunan görüş de mevcuttur.²⁵

IV. David'in ölümünden sonra Kral Dimitri ve ondan sonra da III. Giorgi yönetime gelmiştir. Kıpçaklar, III. Giorgi döneminde Gürcü ordusunda etkili olmuştur. Orbelian Ailesi önderliğinde başlayan isyanın bastırılmasıyla birlikte Kıpçak beylerinden Kubasar, Gürcü ordusuna kumandan olarak, Kutlu Arslan isimli Kıpçak Beyi de hazinenin başına getirilerek görevlendirilmiştir.²⁶

19 İbrahim Telliöğlü, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2007, s. 134-135.

20 Marie-Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, s. 318-320.

21 Hrant D. Andreasyan, *Urfalı Mateos Vakâyi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, s. 269-270.

22 İbrahim Telliöğlü, "Doğu Karadeniz Kıpçakları", *Karadeniz Araştırmaları*, (Kış 2015), s. 62-63.

23 Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 191.

24 Giuli Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, haz. N. Karaçava vd., Karadeniz Teknik Üniversitesi Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Trabzon 2013, s. 137.

25 Alexandre Manvelichvili, *Histoire de Georgie*, Paris 1951, s. 173.; Giuli Alasania, "Gürcistan Kıpçakları", s. 794 – 795.

26 İbrahim Telliöğlü, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009, s. 91-92.

III. Giorgi'den sonra 1178 yılında yönetime kızı Tamara geçmiştir. Kraliçe Tamara ikinci evliliğini Osetler kralının oğlu David Soslan ile yapmıştır.²⁷ Bununla birlikte orduda ve yönetimde Osetler güçlenmiştir.²⁸ Gürcü derebeyleri de Kraliçe Tamara'ya baskı kurarak Kubasar'ın ve Kutlu Arslan'ın görevden alınmasına sebep olmuştur.²⁹

Kıpçaklar, bu gelişmeler neticesinde merkezden uzaklaşarak Dovin, Gence ve Ani gibi büyük şehirlerde yerleşmiştir. Onlara verilen yerlerin karşılığında Kıpçaklar, Kraliçe'nin ordusuna gerektiğinde asker göndererek destek vermiştir.³⁰ Ani şehrine yerleşen Kıpçaklar, orada Haylarla birlikte yaşamaya başlamıştır.³¹ Haylarla dinî ve kültürel etkileşimde olan Kıpçaklar, Hristiyanlığın Gregoryanlık mezhebini kabul etmeye başlamıştır. Garkavets'e göre Kıpçaklar, vaftiz edildikten sonra Hristiyan isimleri de almaya başlamıştır.³²

Elegez (Arakaz) Dağı çevresinde ahalisi Gregoryanlardan oluşan *Kıpçağ* isimli bir köyün, *Kıpçaka-Vank (Kıpçak Manastırı)* isimli bir manastırın olması, bu bölgede Kıpçakların Haylarla birlikte Gregoryanlık mezhebindeki etkileşimlerinin somut kültür unsurlarıdır.³³

Öncesinde Zerdüştlük dinine inanan Haylar, Kral III. Dırtad zamanında Aziz Gregor Lusavoriç önderliğinde Hristiyan olmuştur.³⁴ 4. yüzyılın sonlarına doğru kutsal kitaplarını kendi dillerine tercüme etmek için Papaz Mesrop (Mashtotoz) tarafından, Daniel ve Habeş alfabelerinden yola çıkılarak Hay alfabesi düzenlenmiştir. Hay dilinin ses özelliklerine göre oluşturulan bu alfabede 36 harf bulunmaktadır. Monofizit Hristiyan olan Gregoryan Hayların bu alfabeyle oluşturmalarındaki amaç, kendilerini diofizit olan Hristiyanlık düşüncesinden ve bu düşüncedeki kiliselerden ayrı tutmaktır. Diofizit-monofizit ayrılığının da etkisiyle 9. yüzyılın sonlarında Gregoryanlık, Ortodoksluğun dışında tutulmaya ve Hayların millî mezhebi olmaya başlamıştır.³⁵ Gregoryan Kıpçaklar da Gregoryanlık mezhebine girdikten sonra eserlerini Haylardan dinî vesileyle aldıkları bu alfabeyle yazmışlardır.

Gregoryan Kıpçakların Lviv ve Kamanıçe bölgesine gelişiyile ilgili de farklı görüşler vardır. Bir görüşe göre, Bagratlı Hanedanlığının 11. yüzyılda Selçuklular tarafından yıkılmasıyla bu bölgede yaşayan Hayların büyük bir kısmı önce Kırım'a göç etmiştir.³⁶ Kırım'da bu tarihten

27 Ayşe Beyza Büyükcınar, "Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdarı: Kraliçe Tamar", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, III/4, (2017), s. 36.

28 Mehmet Coğ, "Ortaçağ'da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar", s. 62-63.

29 İbrahim Tellioglu, "Doğu Karadeniz Kıpçakları", (Kış 2015), s. 64.

30 William Edward David Allen, *A History of the Georgian People*, Routledge & Paul, London: 1971, s. 107.

31 Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 136.

32 Aleksandr Garkavets, *Kıpçakscoe Pismennoe Nasledie, Tom I*, Almatı 2017, s. 10.

33 Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 136.-137.

34 Ebru Çetin Milci, *Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi Mahkeme Tutanakları (1630-1635) (İnceleme-Metin-Dizin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 24-27.

35 Ebru Çetin Milci, *Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi Mahkeme Tutanakları (1630-1635) (İnceleme-Metin-Dizin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 27.

36 İbrahim Arıkan, *Ermeni Harfleriyle Yazılmış Kıpçakça Zebur (Metin-Dizin)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep 2006, s. 6.

itibaren Haylar ve Kıpçak Türkleri arasında kültürel yakınlık oluşmuştur.³⁷ Bu görüşe göre ya Kıpçaklar zamanla Hristiyanlaşıp Gregoryan mezhebini kabul etmiş ya da burada Haylar, Kıpçak Türkçesi öğrenerek Türk dilli olmuştur.³⁸

Diğer bir görüşe göre, Gürcü yurdunda yaşayan Kıpçaklar ve Haylar, Altın Ordu ve Selçuklu akınlarıyla batıya doğru ilerlemeye başlamıştır. Moldova ve Romanya'ya kadar ilerleyen Kıpçaklar ve Haylar, sonrasında Ukrayna ve Lehistan'a yerleşmiştir.³⁹ Ancak bu ilerleme sırasında Kıpçakların Haylardan ayrıldığı da düşünülmektedir. Haylarla birlikte karışık bir grup Hotin, Yassı, Soçeva ve Siret'te kalmış, Gregoryan Kıpçaklar ise Kamaniçe ve Lviv bölgesine yerleşmiştir. Kamaniçe'deki Gregoryan kolonisinin 14. yüzyılın ilk yarısında kurulduğu, ayrıca bunların sadece Kıpçak Türkçesi bilen Kıpçak kökenli Gregoryanlar olduğu düşünülmektedir.⁴⁰

2. Töre Bitiki

Töre Bitiki, Gregoryan Kıpçakların toplumsal hayatlarını düzenleyen, onların birbirlerine, devlet erklerine ve kiliseye yönelik, töre karşısında hak ve sorumluluklarının sınırlarını belirleyen yasa kitabıdır. Bu eser, Gregoryan Kıpçakların birbirleri ile ve kurumlarla olan gündelik ilişkilerini, haklarını, görev ve sorumluluklarını yasal olarak belirten, bu ilişkileri hukuk çerçevesinde tutarak sorunların çıkmasını engelleyen veya çıkan sorunların yasal yollarla nasıl çözülmesi gerektiğini anlatan maddelerden oluşmaktadır.

Mihitar Goş tarafından Hay diliyle 12. yüzyılda yazılan *Dadastan Girk (Yargı Kitabı)* 1518-1519 yılları arasında Hay dilinden Latinceye, 1523 yılında da Latineden Lehçeye ve yine aynı tarihte Lehçeden Kıpçak Türkçesine tercüme edilmiştir. *Dadastan Girk*'in bilinen en eski istinsahı 1295 yılına ait olan Matenadaran'da 488 kayıt numaralı el yazmasında bulunmaktadır.⁴¹ Bu yazmada eserin adı *Dadastan Girk (Yargı Kitabı)* olarak kullanılmıştır.⁴² V. Bastamiyan 1880 yılında bu eseri Rusçaya tercüme ederken eserin adını *Hayots Dadastan Girk* olarak yazmıştır.⁴³

37 Tuncer Gülensoy, *Türkçe El Kitabı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2000, 299.; Gülnisa Aynakulova, "Gregoryan Kıpçaklar'a Dair", *BELLETEREN*, LXIX/256, (2005) s. 830.

38 Aleksandr Garkavets, *Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie, Tom I*, Almatı 2017, s. 10.; İbrahim Arkan, "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, VI/4, (Aralık 2006), s. 130-141.

39 Mustafa Argunşah, "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile Kodeks Kumanikus'u Biçim Bilgisi Yönünden Karşılaştırma", *7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C. 1., Fırat Üniversitesi, Elâzığ 2015, s. 93.

40 Gülnisa Aynakulova, "Ermeni Kıpçaklar mı Gregoryan Kıpçaklar mı?", *Milli Folklor*, 84, (2009) s. 114-126.

41 Aleksandr Garkavets ve Gayrat Sapargaliyev, *Töre Bitigi Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika İ Armyano-Kıpçakskiy Protssesualnyy Kodeks, Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594*, Almatı 2003, s. 343.

42 Aleksandr Garkavets ve Gayrat Sapargaliyev, *Töre Bitigi Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika İ Armyano-Kıpçakskiy Protssesualnyy Kodeks*, s. 343.; Taghi Salahshour Hasankohal, *Töre Bitigi Örneğinde Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Hukuk Terimleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ardahan 2022, s. 44.

43 Aleksandr Garkavets ve Gayrat Sapargaliyev, *Töre Bitigi Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika İ Armyano-Kıpçakskiy Protssesualnyy Kodeks*, s. 343.; Taghi Salahshour Hasankohal, *Töre Bitigi Örneğinde Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Hukuk Terimleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ardahan 2022, s. 44.

Eserin Hay dilindeki adına eklenen bu *Hayots* sözcüğünden dolayı Rusçası da *Armiyanskiy Sudebnik (Ermeni Yasası)* olarak kullanılmıştır.⁴⁴

Eserin 1523 tarihinde Kıpçak Türkçesine tercüme edilirken orijinalinde *Hay/Hayots* veya *Ermeni* ibareleri olmadığı için bu ibareler olmadan doğrudan *Töre Bitiki* olarak yazılmıştır. Bu tercüme sırasında, *Dadastan Girk'* in giriş bölümü ve 98 maddesi Hay dilinden Kıpçak Türkçesine birebir tercüme edilmiş ve bu bölümlere ek olarak 24 madde Kıpçak Türkçesi ile eklenmiştir. Bu 24 ek madde dışında, *Yargılama Usulü Yasaları* bölümünde de Kıpçak Türkçesi ile yazılmış ek maddeler vardır. Bu bölümdeki maddeler yargılama usulünü anlatmaktadır. Bu bölümdeki ek maddelerin sayısı *Töre Bitiki'* nin nüshalarına göre farklılık göstermektedir. *Vrotslav* nüshasının bu ek bölümünde 94, *Paris* ve *Viyana* nüshaların aynı ek bölümünde 41 madde bulunmaktadır.

Töre Bitiki metninin Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi ile düzenlendiği 16. yüzyılda, Gregoryan Kıpçaklar Lehistan-Litvanya Krallığına bağlı olarak özellikle Lviv ve Kamaniçe bölgesinde yaşamaktadırlar. Bağlı oldukları devletin resmî adı Lviv mahkeme tutanaklarında “Reç Pospolita” olarak kaydedilmiştir.⁴⁵ *Töre Bitiki'* nin Latince, Lehçe ve Kıpçak Türkçesine tercüme öncesi bölümlerde belirtildiği ve metinde de kayıt altına alındığı üzere 1519 ve 1523 tarihlerinde Kral I. Zigmont döneminde ve onun himayesinde yapılmıştır. 1467-1548 yılları arasında yaşayan I. Zigmont, 1506-1548 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır. *Töre Bitiki* metninde de bahsedildiği gibi Kral Zigmont toplum içindeki ilişkilerin düzenlenmesi ve sorunların mahkemelerde çözülmesi için yürürlükte olan uygulamalarda aksayan yönler olduğunu fark etmiştir. Ülkesinde farklı din ve mezheplere inanan, farklı diller konuşan toplumlar yaşamaktadır. Devlet içindeki tüm yapılar en üst düzeyde Lviv mahkemelerine bağlıdır ancak her toplum kendi yaşadığı bölgede kendi din ve mezhebine göre yargılanabileceği mahkemelere tâbidir. Bu kendi mahkemelerinde de kendi dilleriyle yargılanmaktadırlar. Kral Zigmont, bu farklı toplumların birbirleriyle olan ekonomik, ticari ve sosyal ilişkilerinde ortaya çıkan hukukî meselelerin çözümünde sorunlar yaşandığını görmüştür. *Töre Bitiki* metninde yazılana göre Hayların kendi mahkemelerinde uyguladıkları ve kendi dillerinde olan yasaları vardır. Haylarla belirli ilişkiler kuran Kıpçaklar, Lehler gibi diğer milletler Haylarla ortaya çıkan sorunlarını çözememektedirler. Çünkü Hayların yasaları Hay dilindedir ve sadece kendileri tarafından anlaşılmalıdır. Kral Zigmont, idaresi altındaki bu toplumların yönetimini kolaylaştırmak, ortaya çıkan problemleri çözüme kavuşturmak için Hayların bu yasalarının diğer milletler tarafından da bilinmesi, anlaşılması için bu yasaların Latinceye, Lehçeye ve Kıpçak Türkçesine çevrilmesi emrini vermiştir.

2.1. *Töre Bitiki* Nüshaları

Töre Bitiki metninin bilinen üç nüshası vardır. Bunlar *Vrotslav*, *Paris* ve *Viyana* nüshalarıdır.

44 Aleksandr Garkavets ve Gayrat Sapargaliyev, *Töre Bitigi Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika İ Armyano-Kıpçakskiy Protessualnyy Kodeks*, s. 342.

45 Ebru Çetin Milci, *Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi Mahkeme Tutanakları (1630-1635) (İnceleme-Metin-Dizin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 39.

Vrotslav Nüshası: Polonya Vrotslav’da Ossolinski Millî Enstitü Kütüphanesi’nde 1916/II katalog numarası ile kayıtlıdır. 1523 yılında yazılmış olan bu nüsha elimizdeki en eski nüshadır. Dil özellikleri bölümünde de incelendiği üzere dil özellikleri bakımından da daha eskicil olan nüshadır. Bu nüsha 163 varaktan oluşmaktadır. Nüshanın bulunduğu yazmada bu metinden önce *Töre Bitiki*’nin Lehçe versiyonu vardır. *Vrotslav* nüshasında sayfalar genellikle 23 satırdan oluşmaktadır. *Vrotslav* nüshası üzerine 1927’de Macler⁴⁶, 1957’de Lewicki ve Kohnowa⁴⁷, 1966’da Sloszkiewicz, 2002’de Aleksandr Garkavets ve Gayrat Sapargaliyev⁴⁸ çalışma yapmıştır.

Paris Nüshası: Fransa Paris’te Millî Kütüphane’de Arm. 176 katalog numarası ile kayıtlıdır. 1568 tarihli *Paris* nüshası 114 varaktan oluşmaktadır. Metinde sayfalar genellikle 24 satırdan oluşmaktadır. *Paris* nüshası üzerine 1908’de Macler⁴⁹, 1957’de Deny ve 2002 yılında Aleksandr Garkavets ve Gayrat Sapargaliyev⁵⁰ çalışmıştır.

Viyana Nüshası: Avusturya’da Viyana Mekhitarist Kütüphanesinde 468 katalog numarası ile kayıtlıdır. 1575 tarihli ve 127 varaktan oluşan *Viyana* nüshasının bulunduğu yazmada toplam 39 varaktan oluşan iki farklı metin daha yer almaktadır. Nüshanın bulunduğu yazma bu iki metinle birlikte 166 varak olmaktadır. *Viyana* nüshasında sayfalarda genellikle 28 satır bulunmaktadır. *Viyana* nüshası üzerinde, 1895’te Daşiyen, 1954’te Anasiyan, 1957’de Deny, 1964’te Triyarski, 1990’da Kudasov, 2002 yılında Aleksandr Garkavets ve Gayrat Sapargaliyev⁵¹ çalışmıştır.

Töre Bitiki metninin grameri üzerine Türkiye’de 2014 yılında Hakan Korkmaz tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.⁵² 2017 yılında Ersin Akbulut tarafından bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.⁵³ 2021 yılında Ferhan Tekdemir tarafından metindeki hukula ilgili söz varlığı üzerine bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.⁵⁴ Taghi Salahshour Hasankohal tarafından 2017 yılında, metindeki yabancı kökenli sözcükler üzerine bir yüksek lisans tezi⁵⁵, yine aynı kişi tarafından 2022 yılında metindeki hukuk terimleri üzerine bir doktora tezi hazırlanmıştır.⁵⁶

46 F. Macler, “Rapport sur une mission scientifique en Galicie et Bukovine”. *REArm*, t. 7, fasc. 1. 1927.

47 M. Lewicki ve R. Kohnowa, “La version Turque-Kiptchak du Code des lois des Armeniens Polonais d’apres le ms. No 1916 de la Bibliothéque Ossolineum”, *Rocznik Orientalistyczny*, T. 21 (1957), s. 153.

48 Aleksandr Garkavets ve Gayrat Sapargaliyev, *Töre Bitigi Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika İ Armyano-Kıpçakskiy Protsessualniy Kodeks, Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594*, Almatı 2003.

49 F. Macler, *Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothéque Nationale*, Paris, 1908.

50 Aleksandr Garkavets ve Gayrat Sapargaliyev, *Töre Bitigi Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika İ Armyano-Kıpçakskiy Protsessualniy Kodeks, Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594*, Almatı 2003.

51 Aleksandr Garkavets ve Gayrat Sapargaliyev, *Töre Bitigi Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika İ Armyano-Kıpçakskiy Protsessualniy Kodeks, Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594*, Almatı 2003.

52 Hakan Korkmaz, *Töre Bitiki Grameri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2014.

53 Ersin Akbulut, *Töre Bitigi (İnceleme-Metin)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ 2017.

54 Ferhan Tekdemir, *Töre Bitiki’nde Hukukla İlgili Söz Varlığı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2021.

55 Taghi Salahshour Hasankohal, *Ermeni Alfabeli Kıpçakça Töre Bitikinde Yabancı Unsurlar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ardahan 2017.

56 Taghi Salahshour Hasankohal, *Töre Bitigi Örneğinde Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Hukuk Terimleri*,

3. Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi Terimi

Bu dönemin isimlendirilmesi konusunda araştırmacılar tarafından çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu dönemde yazılan metinlerin dili için yurtdışındaki Türkoloji çalışmalarında Omelijan Pritsak⁵⁷, Edmund Schütz⁵⁸, Jean Deny⁵⁹, Edward Tryjarski⁶⁰, Yaroslav Daşkeviç⁶¹ gibi araştırmacılar “Ermeni Kıpçakçası” isimlendirmesini tercih ederken Türkiye’de Nadejda Chirli⁶² “Ermeni Kıpçakçası”; Hülya Çengel Kasapoğlu⁶³ “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi” terimini kullanmıştır.

Erdoğan Altınkaynak⁶⁴, Bilgehan Atsız Gökdağ⁶⁵ ve Yaşar Şimşek⁶⁶ gibi Türkologlar bu metinlerin Gregoryanlık mezhebine intisap eden Kıpçak Türkleri tarafından yazıldığını vurgulayarak metinlerin dilini de “Gregoryan Kıpçak Türkçesi” olarak isimlendirmişlerdir. Ebru Çetin Milci⁶⁷ de bu metinlerin yine Gregoryanlık mezhebine mensup Kıpçak Türkleri tarafından yazıldığını ve bu dilin kullanıcılarının Kıpçak Türkleri olduğunu belirterek “Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi” ismini tercih etmiştir.

Abdulkadir Öztürk, bu dönemi kendinden sonraki süreçlerle ve devamcılarından olan Karay ve Kırım Tatar Türkçeleri ile birlikte değerlendirmiş ve Doğu Avrupa sahasında verilen İbrani, Ermeni ve Arap alfabeleriyle yazılan metinleri işaret ederek bu dönemi “Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi” olarak isimlendirmiş ve yeni bir tasnif de ortaya koymuştur.⁶⁸

Musa Salan ise “Tarihî Kuzeybatı Kıpçakçası” çatısı altında 14. yüzyıl Kıpçak Türkçesini temsil eden Codex Cumanicus ve 16-17. yüzyıllarda Hay alfabesi ile kaleme alınmış Kıpçak

(Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ardahan 2022.

- 57 Omelian Pritsak, “Armeno – Kiptschakisch”, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden. çev. Mehmet Akalın *Tarihi Türk Şiveleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1979, s.131-140.
- 58 Edmund Schütz, “Notes on the Armeno-Kipçak Script and its Historical Background”. *Aspects of Altaic Civilization*. (Edited by Denis Sinor). Indiana University Uralic and Altaic Series vol. 23, Reprinted by Curzon Press, London 1962, s. 145-147.
- 59 Jean Deny ve Edward Tryjarski, “Historia du sage Hikar dans la version armeno-kiptchak”, *Rocznik Orientalistyczny XXVII*, (1964), s. 8-10.
- 60 Edward Tryjarski, “A Fragment of an Unknown Armeno-Kipchak Text from Polish Collections”. *Rocznik Orientalistyczny XXXVIII*, (1976), s. 291-292.
- 61 Yaroslav Daşkeviç, “Armyano-kypchakskiy yazık Bibliografiya literatury 1802-1978 gg.”. *Rocznik Orientalistyczny XL*, (1979), s. 79-80.
- 62 Nadejda Chirli, *Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı Algış Bitigi*, Stichting SOTA Netherlands Haarlem 2005, s. 1-10.
- 63 Hülya Çengel Kasapoğlu, “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”. *Dil Araştırmaları*, 10, (Bahar 2012), s. 17-20.
- 64 Erdoğan Altınkaynak, “Gregoryan Kıpçakların Dil Yadigarları”. *Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, 4, (2005), s. 21-35.
- 65 Bilgehan Atsız Gökdağ ve Yaşar Şimşek, “Gregoryan Kıpçak Türkçesi mi Ermeni Kıpçakçası mı?”. *Yeni Türkiye*, 60, (2014), s. 756-767.
- 66 Bilgehan Atsız Gökdağ ve Yaşar Şimşek, “Kıpçakça” Söz Varlığı Açısından Gregoryan Kıpçak Türkçesi”, *Hamza Zülfikar Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 277-293.
- 67 Ebru Çetin Milci, “Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesinin İmlâ Özellikleri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, II/2, (2015), s. 159-163.
- 68 Abdulkadir Öztürk, “Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi Adlandırması”, *Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar*, ed. Erkan Hirik, Neslihan Çelik, Seçil Hirik, Paradigma Akademi, Çanakkale 2022, s. 20-21.

Türkçesi metinlerini bir araya getirerek bu sahayı Memluk Kıpçak Türkçesinden ayırmıştır. Salan da Tarihi Kuzeybatı Kıpçak Türkçesinin Karay Türkçesi ile olan yakınlığına ve ikisinin art zamanlı olarak incelenmesinin önemine dikkat çekmiştir.⁶⁹

Bunların dışında Marian Lewicki ve Renata Kohnowa *Töre Bitiki*'nin Kıpçak Türkçesine çevirisi için “Polonya Ermeni Kanunlarının Kıpçak Türkçesi versiyonu” tanımlamasını kullanmışlardır.⁷⁰ Metnin tercüme edildiği hedef dil için sadece “Kıpçak Türkçesi” isimlendirmesini tercih etmişlerdir.

Bu sahada verilen metinlerin dilinin Kıpçak Türkçesi olduğu konusunda herhangi bir tartışma ve şüphe yoktur. İsimlendirmedeki tartışmaların kaynağını oluşturan nokta, bu Kıpçak Türkçesini kullanan Gregoryanların etnik kökeninin ne olduğudur.

Bu dili kullananlar için Armeno-Coman⁷¹, Armeno-Kiptschaisch⁷², Armeno-Kipchak⁷³, Armyano-Kıpçakskiy⁷⁴, Ermeni Kıpçaklar⁷⁵ gibi tanımlamalar yapılmıştır. Bunların dışında Clauson⁷⁶, Altınkaynak⁷⁷, Aynakulova⁷⁸, Gökdağ ve Şimşek⁷⁹, Milci⁸⁰, Peler⁸¹, Öztürk⁸² gibi bu dili kullananları Hristiyanlığın Gregoryanlık mezhebini kabul etmiş Kıpçaklar olarak kabul edenler de vardır.

Clauson'un Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinlerinin dil özelliklerinin bu dönemden önceki *Codex Cumanicus*'a ve bu dönemin devamındaki Karay Türkçesine yakınlığından ve bu dili kullanan Gregoryan Kıpçakların sosyokültürel olarak dini referansla Ermeni Gregoryan kilisesine aidiyet oluşturmalarından hareketle ortaya koyduğu görüşlerine⁸³ Daşkeviç karşı çıkmıştır. Clauson'dan sonra benzer görüşleri Garkavets de paylaşmıştır. Daşkeviç'e göre Clauson'un

69 Musa Salan, *Tarihi Kuzeybatı Kıpçakçası Fiil Yapım Ekleri ve Tarihi Karşılaştırmalı Etimolojik Fiil Sözlüğü*, Hiperyayın, İstanbul 2019, s. 17.

70 M. Lewicki ve R. Kohnowa, “La version Turque-Kiptchak du Code des lois des Armeniens Polonais d'après le ms. No 1916 de la Bibliotheque Ossolineum”, *Rocznik Orientalistyczny*, T. 21 (1957), s. 153.

71 Jean Deny ve Edward Tryjarski, “Historia du sage Hikar dans la version armeno-kiptchak”, s. 8-10.

72 Omelian Pritsak, “Armeno – Kiptschakisch”, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden. s. 81-87.

73 Edward Tryjarski, “A Fragment of an Unknown Armeno-Kipchak Text from Polish Collections”. *Rocznik Orientalistyczny XXXVIII*, (1976), s. 291-292.

74 Yoroslav Daşkeviç, “Ermeni-Kıpçak Dilinin Tarihi Evreleri”. çev. Musa Salan, *Dil Araştırmaları*, 32, (2023), s. 285.

75 Nadejda Chirli, *Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı Algış Bitigi*, s. 1-10.

76 Sir Gerard Clauson, “Armeno-Qıpçaq”, *Rocznik Orientalistyczny*, 34/2, (1971), s. 8-9.

77 Erdoğan Altınkaynak, “Gregoryan Kıpçakların Dil Yadigarları”. (2005), s. 21-35.

78 Gülnisa Aynakulova, “Ermeni Kıpçaklar mı Gregoryen Kıpçaklar mı?”, s. 125.

79 Bilgehan Atsız Gökdağ ve Yaşar Şimşek, ““Kıpçakça” Söz Varlığı Açısından Gregoryan Kıpçak Türkçesi”, s. 277-293.

80 Ebru Çetin Milci, “Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesinin İmlâ Özellikleri”, s. 161.

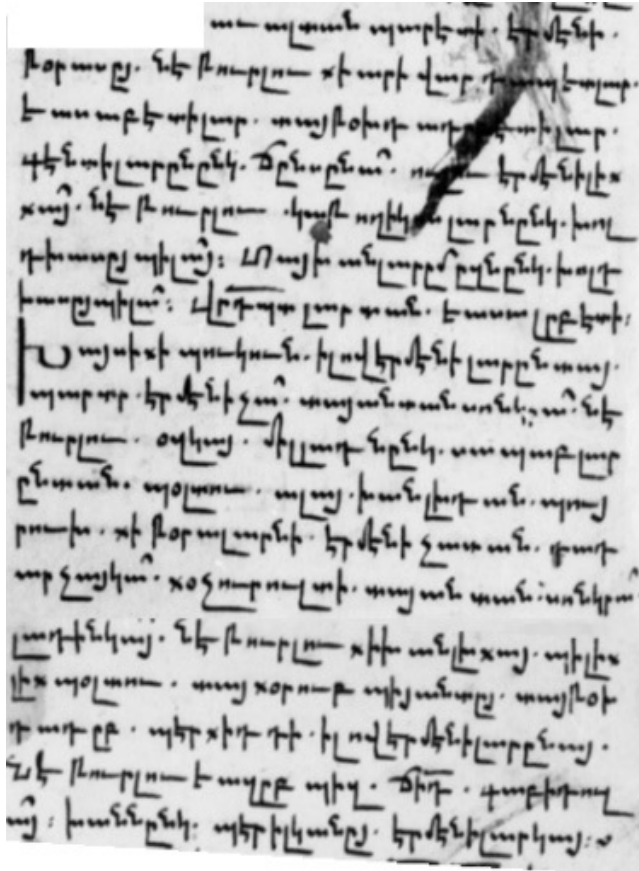
81 Gökçe Yükseklen Peler, “Tarihte Türk-Ermeni Temasları Sonucunda Ortaya Çıkmış Bir Halk: Ermeni Kıpçakları veya Gregoryan Kıpçaklar” *Turkish Studies*, Volume 10/8 (Spring 2015), s. 263-265.

82 Abdulkadir Öztürk, “Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi Adlandırması”, s. 20-21.

83 Sir Gerard Clauson, “Armeno-Qıpçaq”, *Rocznik Orientalistyczny*, 34/2, (1971), s. 6-10.

ileri sürdüğü bu görüşler bu dilin konuşurlarının Kıpçak olduğunu göstermemektedir.⁸⁴ Daşkeviç'in, Clauson'u ve Garkavets'i eleştirirken kullandığı argümanların başında bu dili konuşanların kendilerini "Ermeni" olarak tanımlamaları ve hiçbir zaman "Hırpçah/Kıpçak" olarak tanımlamamaları gelmektedir.⁸⁵

Daşkeviç'in bu dilin konuşurlarının kendilerini "Ermeni" olarak tanımlaması argümanında, bu dille yazılan metinlerle çelişen noktalar mevcuttur. *Töre Bitiki* Kıpçak Türkçesine tercüme edilirken eserin dili ile ilgili metne yazılan açıklamalar dikkat çekicidir.

Töre Bitiki Paris Nüshası: 113b/12-114a/5

84 Yoroslav Daşkeviç, "Ermeni-Kıpçak Dilinin Tarihi Evreleri", s. 288-289.

85 Yoroslav Daşkeviç, "Ermeni-Kıpçak Dilinin Tarihi Evreleri", s. 290.

Avaldan bar édi **Érméni Töresi** né türlü ki arı vartabedler yasap édiler da tohtatıp édiler **kéndilerining cınsına, ulu Érménilikke**, né türlü gatogigoslarning hólthası bile da hanlarımızning hólthası bile varitbedlerden yasalıp édi. Haysı ki bugün **İlov Érménilerinde** bardır **Érméniçe** da andan songra né türlü **özge milletning** sebeplerinden boldu alay hanlıhtan buyruh ki törelerni **Érméniçeden Tatarçaga** köçürüldi da andan songra **Latince** (Töre Bitiki Paris Nüshası: 113b/12-114a/5)

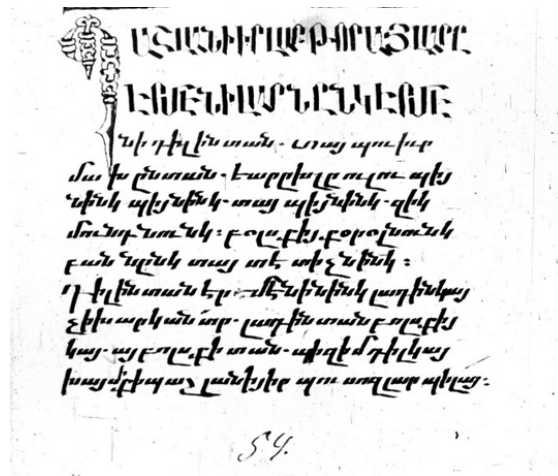
“**Ermeni yasaları**, önceden kutsal rahipler tarafından **kendi ulusları için, Ermenilik için**, başpiskopos ve hanlarımızın isteği üzerine oluşturulmuştu. Bugün **Lviv Ermenileri** bu yasalara **Ermenice olarak sahipler**. Hem **diğer ulusların ihtiyacı** hem de hanlığın buyruğu üzerine bu yasalar **Ermeniceden Tatarcaya, sonra da Latinceye tercüme edildi.**”

Töre Bitiki metninde yazılı olan bu ifadelerde açıkça görüldüğü gibi Ermeni ve Ermenice kavramlarını “diğer milletler” kavramından, “Tatarca” ve “Latince” kavramlarından ayırmaktadır. Burada *Töre Bitiki*’nin Kıpçak Türkçesine ve Latinceye tercüme edilmesinin sebebi olarak da diğer milletlerin ihtiyacı ve hanın buyruğu gösterilmiştir. Dikkat edilmesi gereken nokta ise “özge milleti” yani “diğer milletlerin” ihtiyacı ifadesidir. “diğer milletler” kimlerdir? Bu “diğer milletler”in ihtiyacından dolayı metin “Tatarca” ve “Latince”ye tercüme ediliyorsa bu “diğer milletler” Tatarca ve Latince kullanan milletler olmalıdır. Ermeni ulusunun Ermenice yasaları olduğu söyleniyor ve diğer milletlerin ihtiyacı için bu yasalar Tatarca ve Latinceye tercüme ediliyorsa burada mantıksal tutarlılık gereği:

Ermeni ulusu = Ermenice kullanan ulus,

diğer millet (1) = Tatarca kullanan millet,

diğer millet (2) = Latince kullanan millet, tablosu ortaya çıkmaktadır.

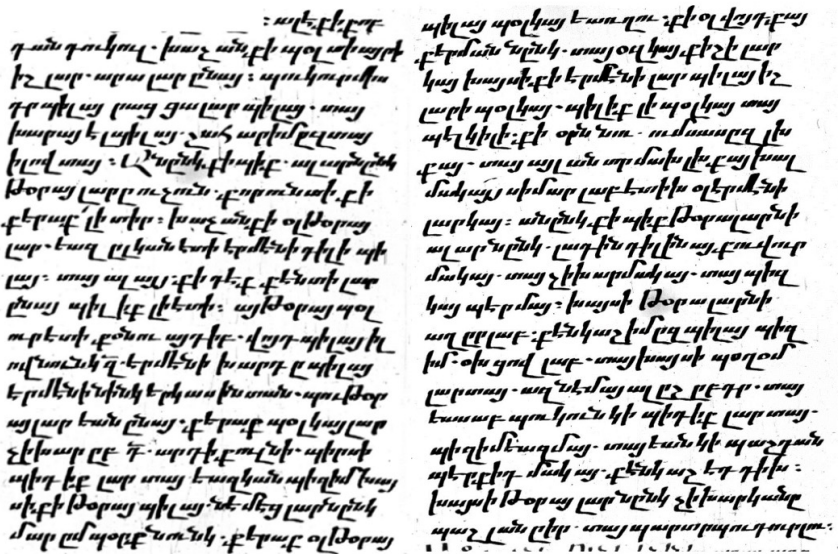

Başlanyırlar töreleri Êrmênilerin Êrmêni tilinden da buyurmalından yarıhlı ulu Biyning Biyning da Biyning Zigmunt'nung, Polskiy korolnung, panning da dëdiçning tilinden Êrmêni'ning Latin'ge çihargandır, Latin'den Polskiyga, a Polskiy'den bizim tilge, haysı ki başlanyır bu sözler bile. (Töre Bitiki Vrotslav Nüşhası 54a/1-11)

“İşte bu sözlerle başlayan **Ermenilerin yasalari** ilk olarak **Ermeni diliyle** yazılmıştır. Sonra, **Yüce Haşmetli Bey** olan ve **Beylerin Beyi** olan, tahtın ve yönetimin sahibi **Majesteleri Polonya Kralı Zigmont'un** buyruğuyla **Ermeni dilinden Latinceye, Latince'den Lehçeye** ve **Lehçeden de Bizim dile** çevrilmiştir.”

Yine *Töre Bitiki* metninin yukarıdaki tıpkı basımı ve aktarımları verilen satırlarında da “Ermeni dili” olarak isimlendirilen dil ile “bizim dil”⁸⁶ olarak tarif edilen “Tatarca” birbirinden keskin bir çizgiyle ayrılmıştır. Bu dillere sahip milletleri sıralarken de “biz” ve “biz olmayan” mantığıyla kendi dilini (“Tatarca’yı) ve “biz” kavramını, Ermeni, Leh ve Latin’den ayırmıştır.

Töre Bitiki metninin 154a numaralı varağında yukarıdaki gibi yazmakta ve 155b-156a numaralı varağında bu tercümelemin niçin yapıldığı açıklanmaktadır.

Töre Bitiki Vrotslav Nüşhası 55b/5-56a/19

“Alé ki köpten tügöl, haçan ki boldı ayrı işler aralarına bugurmistr bile, raççalar bile da hâra êl bile şehirimizde İlov'da anıng kibik alarning töreler üçün, köründi ki këreklidir, haçan ki ol töreler yazılğan édi Êrmêni tili bile, da alay ki ték këndilerine bilikli édi, a töre

86 İbrahim Arkan, “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, IV/6,(Aralık 2006), s. 134.

bolur édi, könü aytıp, voyt bile İlov'nung 6 Érméni hartı bile Érmenining yérgesinden bu tör – eler yanına kérek bolgaylar, çıharıp 4 artikulnu birsi bitiklerde yazgan bizim, hayı ki töre bile Néméclerning, Marımborknung, kérek ol töre bile bolgay yarǵu, ki ol voytka kérmennig da özge kişilerge hayı ki Érméniler bile işleri bolgay, bilikli bolgay da bélgili ki ornnu umsasızlıhka da aylandırmaıhlıhka halmagay, sımarlap édiğ ol Érménilerge anıng kibik törelerni alarıng Latin tiline küvürmege, da çıharmaga, da bizge bérmeye. Hayı törelerni, ağırlap kéngesimiz bile biz-im oıçovlap da hayı boğomlarda az néme alıştırıp da yasap bugüngi bitiklerde bizim yazma da yengi baştan bérkitemege kénges éttiğ. Hayı törelerning çıharganı başlanıyır da bardır bu türlü.” (Töre Bitiki Vrotslav Nüşası 55b/5-56a/19)

“Ancak son zamanlarda bu yasalarla ilgili olarak Lviv şehrinin valisi, konsey üyeleri ve yönetilen halk arasında bazı anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Çünkü yasalar Ermeni dilinde yazılmakta ve sadece onlar tarafından anlaşılabilmekteydi. Yargılamalar Lviv yargıcı ve Ermeni bölgesinden altı ihtiyar tarafından bu yasalar uyarınca yapılmaktaydı. Bizim diğer kitaplarımızda yazan Alman Malbork (Marımbork) yasalarından dört maddeyi çıkararak bu yasalara göre yargının yürütülmesi gerekmekteydi. Şehrin yargıcının ve Ermenilerle iş yapan diğer kişilerin anlamaları için, umutsuzluğa ve sapkınlığa yer olmayacak şekilde her şeyin belirli ve anlaşılır olması için Ermenilere bu yasalarını Latin diline çevirmelerini ve bunları hazırlayıp bize sunmalarını emrettik. Konseyimiz tarafından dikkatle incelenen, bazı kısımları değiştirilen ve ekleme yapılarak güçlendirilen bu yasaları, bizim bugünkü kitaplarımızda yazmaya ve yeniden onaylamaya karar verdik. İşte bu yasaların tercüme faaliyetleri böyle başlamış oldu.”

Bu satırlarda da bu yasaların sadece Ermeni dilinde olmasının toplum, mahkeme ve yöneticiler açısından nasıl problemler doğurduğu açıklanarak *Töre Bitiki*'nin tercüme faaliyetlerinin nasıl başladığı bizzat Kral Zigmont'un ifadesiyle yazılmıştır. Yine burada da tercümelerin başlamasının gerekçesi olarak “diğer milletlerin” Ermenice olan bu yasaları anlamaması gösterilmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi bu gerekçeyle tercüme faaliyetleri önce Latinceye, sonra Lehçeye sonra da Kıpçak Türkçesine yönelik olmuştur.

Töre Bitiki metnindeki dil ve millet isimlendirmelerinden hareketle Ermeni ve Ermeni olmayan milletlerin, Ermenice ve Ermenice olmayan dillerin ayrımı açık ve keskin bir şekilde yapılmıştır. “Tatarca” ve “Tatarca” kullanan millet de bu noktada Ermenice ve Ermeni ulusundan ayrılmıştır.

Töre Bitiki'nden başka Polonya'nın Krakow şehrinde Jagiellon Üniversitesi El Yazmaları Koleksiyonu 3342 numarada kayıtlı olan takvim, burç ve tabirname eseri olma özellikleri gösteren yazmanın 87 numaralı sayfasında: “Yazıldı bu Érméni kalanderi **Hıpçah tili** bile.” (Bu Ermeni takvimi **Kıpçak diliyle** yazıldı) cümlesi yer almaktadır.⁸⁷

87 Edward Tryjarski, “Une liste arméno-kiptchak des signes du Zodiaque; Zodyak Bölge Burçlarının Bir Ermeni-Kıpçak Listesi” *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, Ankara 1968, 127-152.

Yine aynı metnin 147a numaralı varlığında ise: “*Başlandı sanga barça yahşı iş, né türlü ki Tatar hanları kélip baş éndirdiler Krisdoska da sövündüler*” (*Tatar hanlarının İsa'ya iman etmesi ve mutluluğa ermesiyle geldi sana güzellikler.*)⁸⁸

Bu metinde de “Kıpçak dili” adlandırması ve “Tatar hanlarının Hristiyanlığı kabul etmesinin güzelliği” ifadeleri dikkat çekmektedir.

Venedik Ermeni Mekhitarist Kongresi Kitaplığı 359 numarada bulunan Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesiyle yazılmış *Zebur*'un 124a varak numarasında:

“*köp suhlançlık bile da köp yahşılıhtan hasret bolmağ bile da köp hıyın bile çıhardıh Hıpçah tiline Erméni Sağmosnu*” (*Büyük gayret, fedakârlık ve zahmetle Ermenice Mezmurları Kıpçak diline çevirdik.*) ifadesi yer almaktadır.

Yine o dönemde Hay diliyle yazılmış eserlerde de “*Batmutiun Hayi ew Hıpçah lézui*”⁸⁹ (*Hayca ve Kıpçak dilinde tercümanlık*) ifadesinde olduğu gibi *Hayca* ve *Hıpçah* dili isimlendirmesi kullanılmıştır.

Sonuç

1. Bizzat döneme ait yazmalarda yer alan dil ve millet ayrımlarına dayalı tüm bu veriler ışığında, *Hıpçah*, *Tatar* ve *Hıpçah tili*, *Tatar tili*, *Tatarça* gibi millet ve dil isimlerinin *Hay*, *Ermeni*, *Hayoc/Hayca* ve *Ermenice* gibi isimlendirmelerin temsil ettiği kavramlardan açıkça ayrıldığı tespit edilmektedir.

2. *Töre Bitiki*'nin ve bu muhitte yazılmış diğer eserlerin yazıldığı dili kullananların Hristiyanlığın Gregoryanlık mezhebini kabul eden Kıpçak Türkleri olduğu ve bu inanç sisteminin kutsal metinlerinin yazımında kullanılan Hay alfabesinin Kıpçak Türkçesi metinlerinin yazımında da kullanıldığı görülmektedir.

3. Türk dilinin tarihî dönemlerinin isimlendirilmesinde genellikle, siyasî erkin ve devletin nasıl isimlendirildiği, boyun veya boy birliğinin nasıl anıldığı ve içinde bulunulan tarihî coğrafyanın ve kültür çevresinin dinamikleri dikkate alınmıştır. “Köktürkçe”, “Eski Uygur Türkçesi”, “Karahanlı Türkçesi”, “Harezm Türkçesi”, “Altınordu Kıpçak Türkçesi”, “Memluk Kıpçak Türkçesi”, “Eski Oğuz Türkçesi”, “Doğu Türkçesi (Çağatay Türkçesi)”, “Osmanlı Türkçesi”, “Tarihî Azerbaycan Türkçesi” terimlerine bakıldığında bahsi geçen kriterlere göre isimlendirmelerin yapıldığı görülmektedir.

4. Nasıl ki “Memluk Kıpçak Türkçesi” için “Arap harfli Kıpçak Türkçesi”; “Altınordu Kıpçak Türkçesi” için “Gotik-Latin harfli Kıpçak Türkçesi”; “Eski Oğuz Türkçesi” için “Arap

88 Aleksandr Garkavets, *Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie, Tom III*, Almatı 2017, s. 126.

89 Aleksandr Garkavets ve Gayrat Sapargaliyev, *Töre Bitiki Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika I Armyano-Kıpçakskiy Protsessualnyy Kodeks, Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594*, Almatı 2003, s. 765.

harfli Oğuz Türkçesi” terimi kullanılmıyorsa, nasıl ki “Eski Uygur Türkçesi” için “Soğd harfli Eski Türkçe”, “Mani harfli Eski Türkçe”, “Brahmi harfli Eski Türkçe” terimleri kullanılmıyorsa *Töre Bitiki* metninin dili için “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi” terimini kullanmak Türk dilinin tarihî dönemlerinin isimlendirilmesi açısından bir eksiklik ve tutarsızlık oluşturabilmektedir.

5. Özellikle “Ermeni Kıpçakçası” terimini kullanmak Türk dilinin tarihî dönemlerinin isimlendirilmesine aykırı bir tutumdur. İran coğrafyasında Şiilik mezhebinin etkili olduğu çevresinde Tarihi Azerbaycan Türkçesiyle yazılan bir metnin dili için “Fars Oğuzcası” terimini kullanmak kadar hatalı ve tutarsız bir yaklaşımdır.

6. Eski Uygur Türkçesi döneminde farklı inanç sistemlerinin kültür çevrelerinde yazılan Eski Uygur Türkçesi metinlerinin isimlendirilmesinde kullanılan “Eski Uygur Türkçesi Hristiyan Çevre Metinleri”, “Eski Uygur Türkçesi Maniheizt Çevre Metinleri” terimlerindeki ölçütlerin *Töre Bitiki* ve bu sahadaki diğer metinler için de göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

7. Bu verilerden hareketle ve Türk dilinin tarihî dönemlerinin isimlendirilmesinde kullanılan hususlarla tutarlı olması gözetilerek *Töre Bitiki* metninin ve bu muhitte yazılan diğer metinlerin dili için “Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi” adlandırması tercih edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Akbulut, Ersin, *Töre Bitigi (İnceleme-Metin)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ 2017.
- Alasania, Giuli, “Gürcistan Kıpçakları, *Türkler Ansiklopedisi*, II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara (2002), s. 793-797.
- Alasania, Giuli, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, haz. N. Karaçava vd., Karadeniz Teknik Üniversitesi Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Trabzon 2013.
- Alışık, C. Eralp, “Hülagu Han (ö. 1265)”, *Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Sanatı ve Kültürü: Nejat Diyarbakirli’ye Armağan*, Ankara 2006, 289-298.
- Alışık, C. Eralp, “Orta Asya Türk-Moğol Tarihçiliğinde Türk Soylu Toplulukların Ortak Tarihi ve Edebî Anlayışı Üzerine Katkıları”, *11. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri (11-13 Kasım 2014)*, I., İstanbul Büyükşehir Belediyesi Daire Başkanlığı Kültürel Etkinlikler Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 171-185.
- Allen, William Edward David, *A History of the Georgian People*, Routledge & Paul, London: 1971.
- Altınkaynak, Erdoğan, “Gregoryan Kıpçakların Dil Yadigarları”, *Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, sayı 4, (2005), s. 21-38.
- Andreasyan, Hrant D. çev., *Urfalı Mateos Vakâyi-nâmesi ve Papaz Grigor’un Zeyli*, Not. Edouard Dulaurer, haz. Halil Yinanç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- Argunşah, Mustafa, “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile Kodeks Kumanikus’u Biçim Bilgisi Yönünden Karşılaştırma”, *7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C. I., Fırat Üniversitesi, Elâzığ 2015, s. 89-104.
- Arıkan, İbrahim, “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, IV/6 (Aralık 2006), s. 130-141.
- Arıkan, İbrahim, *Ermeni Harfleriyle Yazılmış Kıpçakça Zebur (Metin-Dizin)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep 2006.
- Aynakulova, Gülnisa, “Gregoryen Kıpçaklar’a Dair, *BELLETTEN*, 69 (256), (2005), s. 825-840.
- Aynakulova, Gülnisa, “Ermeni Kıpçaklar mı Gregoryen Kıpçaklar mı?”, *Milli Folklor*, 84, (2009), s. 114-126.
- Brosset, Marie-Felicite, *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, Gürcüceden çev. Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Büyükcınar, Ayşe Beyza, “Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdarı: Kraliçe Tamar”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, III/4, (2017), s. 31-46.
- Caferoğlu, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, C. II, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984.
- Chirli, Nadejda, *Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı Algı Bitiği*, Stichting SOTA Netherlands Haarlem 2005.
- Clauson, Sir Gerard, “Armeno-Qıpçaq”, *Rocznik Orientalistyczny*, T. 34, S.2., (1971).
- Çengel Kasapoğlu, Hülya, “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”, *Dil Araştırmaları*, S 10, Bahar, (2012), 17-81.
- Çetin Milci, Ebru, “Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesinin İmlâ Özellikleri, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, II/2, (2015), 159-180.
- Çetin Milci, Ebru, *Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi Mahkeme Tutanakları (1630-1635) (İnceleme-Metin-Dizin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014.
- Çoğ, Mehmet, “Ortaçağ’da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 19, (2015), 57-74.

- Daşkeviç, Yaroslav, “Armyano-kypchakskiy yazık Bibliografiya literatury 1802-1978 gg.”. *Rocznik Orientalistyczny XL*, (1979).
- Daşkeviç, Yoroslav, “Ermeni-Kıpçak Dilinin Tarihi Evreleri” çev. Musa Salan, *Dil Araştırmaları*, 32, (2023), s. 283-303.
- Deny, Jean – Edward Tryjarski, “Historia du sage Hikar dans la version armeno-kiptchak”, *Rocznik Orientalistyczny XXVII*, (1964), s. 8-10.
- Garkavets, Aleksandr – Gayrat Sapargaliyev, *Töre Bitiki Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika İ Armyano-Kıpçakskiy Protsessualny Kodeks, Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594*, Almatı 2003.
- Garkavets, Aleksandr, *Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie*, Tom I, II, III. Almatı 2017.
- Gökdağ, Bilgehan Atsız – Yaşar Şimşek, “Gregoryan Kıpçak Türkçesi mi Ermeni Kıpçakçası mı?”. *Yeni Türkiye*, 60, (2014), s. 756-767.
- Gökdağ, Bilgehan Atsız – Yaşar Şimşek, “Kıpçakça” Söz Varlığı Açısından Gregoryan Kıpçak Türkçesi, *Hamza Zülfikar Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 277-293.
- Gülensoy, Tuncer, *Türkçe El Kitabı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2000.
- Hasankohal, Taghi Salahshour, *Ermeni Alfabeli Kıpçakça Töre Bitikinde Yabancı Unsurlar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ardahan 2017.
- Hasankohal, Taghi Salahshour, *Töre Bitigi Örneğinde Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Hukuk Terimleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ardahan 2022.
- Kırzioğlu, Fahrettin, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- Korkmaz, Hakan, *Töre Bitiki Grameri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2014.
- Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih kurumu Yayınları, Ankara 1972.
- Lewicki, M. – R. Kohnowa, “La version Turque-Kiptchak du Code des lois des Armeniens Polonais d’apres le ms. No 1916 de la Bibliotheque Ossolineum, *Rocznik Orientalistyczny*, T. 21 (1957).
- Macler, F., “Rapport sur une mission scientifique en Galicie et Bukovine”. *REArm*, t. 7, fasc. 1. 1927.
- Macler, F., *Catalogue des manuscrits arméniens et georgiens de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1908.
- Manvelichvili, Alexandre, *Histoire de Georgie*, Paris 1951.
- Mert, Osman, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes-Tariat-Şine Us*, Belen Yayıncılık Matbaacılık, Ankara 2009.
- Öztürk, Abdulkadir, “Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi Adlandırması”, *Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar*, ed. Erkan Hirik, Neslihan Çelik, Seçil Hirik, Paradigma Akademi, Çanakkale 2022, 11-26.
- Özyetgin, Ayşe Melek, “Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı”, *Chinese Academy of Social Science, Sino-Foreign Relationship Department of Institute of History, Beijing, China* (23 Ocak 2006). <http://www.eurasianhistory.com/data/upload/Ozyetgin.doc> (6 Ağustos 2023).
- Peler, Gökçe Yükseklen, “Tarihte Türk-Ermeni Temasları Sonucunda Ortaya Çıkılmış Bir Halk: Ermeni Kıpçakları veya Gregoryan Kıpçaklar” *Turkish Studies*, X/8 (Spring 2015), s. 253-272.
- Pritsak, Omelian, “Armeno – Kiptschakisch”, *Philologiae Turcae Fundamenta, Wiesbaden*. çev. Mehmet Akalın, *Tarihi Türk Şiveleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1979.

- Salan, Musa, *Tarihi Kuzeybatı Kıpçakçası Fiil Yapım Ekleri ve Tarihi Karşılaştırmalı Etimolojik Fiil Sözlüğü*, Hiperyayın, İstanbul 2019.
- Schütz, Edmund, "Notes on the Armeno-Kipçak Script and its Historical Background". *Aspects of Altaic Civilization*. ed. Denis Sinor, Indiana University Uralic and Altaic Series vol. 23, Reprinted by Curzon Press, London 1962.
- Tekdemir, Ferhan, *Töre Bitiki'nde Hukukla İlgili Söz Varlığı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2021.
- Telliöğlü, İbrahim, "Doğu Karadeniz Kıpçakları", *Karadeniz Araştırmaları*, (Kış 2015), s. 59-78.
- Telliöğlü, İbrahim, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2007.
- Telliöğlü, İbrahim, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009.
- Togan, Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946.
- Töre Bitiki*, Paris Milli Kütüphanesi, Ermenice, nr. 176.
- Töre Bitiki*, Vroslav Ossolinski Milli Enstitü Kütüphanesi, nr. 1916/II
- Töre Bitiki*, Viyana Mekhitarist Kütüphanesi, nr. 468.
- Tryjarski, Edward, "A Fragment of an Unknown Armeno-Kipchak Text from Polish Collections", *Rocznik Orientalistyczny XXXVIII*, (1976), s. 291-292.
- Tryjarski, Edward, "Une liste arméno-kiptchak des signes du Zodiaque; Zodyak Bölge Burçlarının Bir Ermeni-Kıpçak Listesi" *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, Ankara 1968.
- Yakubovskiy, Aleksandr, *Altın Ordu ve İnhitadı (Zolotaya Orda)*, çev. Hasan Eren, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul 1955.

THE TERM OF GREGORIAN ZONE KIPCHAK TURKISH BASED ON THE TEXT OF *TORE BİTİKİ*

Soner ATALAN*

Kipchaks have also been influential in the Caucasus and the north of the Black Sea since the 11th century and later arrived in Eastern Europe. At the end of the 11th century, it began to dominate the north of the Black Sea and the Russian steppes. These developments led to the region being referred to as Dasht-i Kipchak in Arabic sources.

Between the 6th and 11th centuries, the Bagratid dynasty reigned in the region where Georgians and Hays lived. The dynasty was ruled by King David the IVth between 1088 and 1125. David the IVth established a close relationship with the Kipchaks in order to strengthen the army due to the Georgian and Seljuk battles of his time.

David the IVth married the daughter of Atrak, the son of the Kipchak leader Saruhan and invited the Kipchak commanders and their families to the Georgian homeland. Upon this invitation, the Kipchaks settled in the Georgian homeland with an army of 40,000 people. While the Kipchaks strengthened the army and central administration in the Georgian homeland, they were able to hold important administrative positions.

In 1178, Tamara became queen. Queen Tamara made her second marriage with David Soslan, the son of the Ossetian king. Thus, the Ossetians gained more power in the army and administration.

As a result of these developments, the Kipchaks moved away from the center and settled in big cities such as Dovin, Ganja and Ani. In return for the places given to them, the Kipchaks supported the Queen's army by sending soldiers when necessary. The Kipchaks settled in the city of Ani and started to live there with the Hay people. Kipchaks, who had religious and cultural interaction with the Hays, began to accept the Gregorian sect of Christianity. According to Garkavets, the Kipchaks began to take Christian names after they were baptized.

There are also different views on the arrival of the Gregorian Kipchaks in the Lviv and Kamanets-Podolsk region. According to one view, after the Bagratid dynasty was finally

* Dr., Marmara University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Istanbul / Türkiye soner.atalan@marmara.edu.tr; ORCID ID: 0000-0002-8950-1498

destroyed by the Seljuks in the 11th century, most of the Hay people living in this region first migrated to Crimea. Since this date, cultural bridges has been built between the Haylar and Kipchak Turks in Crimea. According to this view, either the Kipchaks became Christians over time and accepted the Gregorian sect, or the Hays learned Kipchak Turkish.

In another view, the Kipchaks and Hays living in the Georgian homeland began to move westward with the Golden Horde and Seljuk raids. The Kipchaks and Hays arrived in Moldova and Romania and later settled in Ukraine and Poland However, it is also thought that the Kipchaks separated from the Hays during this period.

A mixed group with the Hays remained in Khotyn, Yassi, Socheva and Siret. Gregorian Kipchaks settled in Kamenets-Podolsk and Lviv region. It is thought that the Gregorian colony in Kamanets was established in the first half of the 14th century, and that these were Gregorians of Kipchak origin who only knew Kipchak Turkish.

Tore Bitiki is a law text that regulates the lives and determines the social relationships of the Gregorian Kipchaks. The Dadastan Girk (Book of Judgments), written in the Hay language by Mihitar Goş in the 12th century was translated from the Hay language into Latin between 1518-1519. It was translated from Latin into Polish under the auspices of King Zigmont the 1st in 1523, and from Polish into Gregorian Zone Kipchak Turkish at roughly the same date The text of Tore Bitiki is not only a translated text, but also a text re-created by the Gregorian Kipchaks.

The introduction and 98 articles of Dadastan Girk were translated verbatim from the Hay language into Kipchak Turkish, and in addition to these sections, 24 articles were added in Kipchak Turkish. Except for these 24 additional articles, the Trial Procedure Laws section was completely added to the work by the Gregorian Kipchaks. The number of articles in this section varies according to the manuscripts of Tore Bitiki. There are 94 articles in this additional section of the Vrotslav manuscript, and 41 articles in the same additional section of the Paris and Vienna manuscripts.

Various opinions have been put forward by researchers regarding the of the language of this period. The terms “Armenian Kipchak Turkish” and “Kipchak Turkish with Armenian Letters” were generally used in Turkology studies for the language of the texts written in this period. Those who preferred these terms thought that these texts were written by Armenians using Kipchak Turkish.

On the other hand, some Turcologists emphasize that these texts were written by the Kipchak Turks who adhered to the Gregorian sect, and named the language of the texts as “Gregorian Kipchak Turkish” or “Gregorian Zone Kipchak Turkish”.

*While translating Tore Bitiki into Kipchak Turkish, the explanations written in the text regarding the language of the work are remarkable. In the manuscripts of this period, nationality and language names such as *Ҥыпҗаҗ*, Tatar and *Ҥыпҗаҗ тили*, Tatar тили, Tatarҗа are clearly*

distinguished from the concepts represented by names such as Hay, Armenian, Hayoc/Hayca and Armenian.

It is concluded that the people speaking the language in which Tore Bitiki and other texts in this region were written were Kipchak Turks who accepted the Gregorian sect of Christianity and that the Hay alphabet was used in the writing of these texts.

Based on these data and considering that it is consistent with the issues used in naming the historical periods of the Turkish language, the name “Gregorian Zone Kipchak Turkish” was preferred for the language of the Tore Bitiki text and other texts written in this zone.